

А. Оралбек^{1*}, Н. Елесбай², М. Ача³

^{1,2}М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан,

³Мәрмәрә университеті, Ыстанбұл, Түркия

E-mail: ¹ora-10@mail.ru, ²n.a.sh._januya@mail.ru, ³mehmet.aca@marmara.edu.tr

ORCID: ¹0000-0002-0600-7006, ²0000-0002-0482-1223, ³0000-0003-3132-4086

ЕМДІК АРБАУЛАРДЫҢ ТИПОЛОГИЯСЫ: ТҮРКІ ЖӘНЕ МОҢҒОЛ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ МАГИЯЛЫҚ ФОЛЬКЛОРЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада түркі және моңғол халықтары фольклорындағы арбау жанрының типологиялық ұқсастықтары кешенді әрі жүйелі түрде қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – екі ірі мәдени-этникалық кеңістікте кең тараған арбау мәтіндерінің шығу тегі, құрылымдық-поэтикалық ерекшеліктері мен атқаратын магиялық қызметін салыстырмалы-типологиялық әдіс негізінде талдау арқылы олардың ортақ және айрықша белгілерін анықтау. Арбау фольклоры мақалада архаикалық дүниетанымның, мифологиялық ойлаудың және магиялық тәжірибенің маңызды құрамдас бөлігі ретінде сипатталып, оның шамандық, тәңіршілдік, анимистік түсініктер мен табиғат культтерімен тығыз байланысы ғылыми тұрғыда негізделеді. Зерттеу барысында қазақ, қырғыз, алтай, саха (якут), бурят және халха-моңғол халықтарының арбау мәтіндерінен алынған үлгілер салыстырмалы түрде талданып, ортақ мотивтер мен тұрақты формулалардың типологиялық ұқсастығы айқындалады. Атап айтқанда, ауру-сырқауды қуу, зиянкестерді аластау, сөздің магиялық қуатына деген сенім сияқты әмбебап белгілердің екі дәстүрге де тән екені көрсетіледі. Арбау мәтіндеріндегі поэтикалық параллелизм, қайталау, ритмдік құрылым, архаикалық және сакралды лексиканың қолданылуы секілді стильдік ерекшеліктер типологиялық тұрғыда сипатталады. Мақалада арбау айту рәсімінің орындалу контексті, оны жүзеге асыратын тұлғалардың (бақсы, шаман, емші) әлеуметтік мәртебесі мен қызметі, сондай-ақ олардың қоғамдағы медиаторлық рөлі де арнайы қарастырылады. Зерттеу нәтижелері түркі және моңғол халықтарының арбау жанрының ортақ мәдени-генетикалық негізге сүйенетінін дәлелдеп, Еуразия көшпелілерінің дүниетанымдық тұтастығы мен тарихи-мәдени сабақтастығын айқындайды. Мақала материалдары арбау жанрын салыстырмалы зерттеуге және түркі-моңғол мәдени байланыстарын тереңірек тануға ғылыми үлес қоса алады.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің АР26100495 «Түркі дүниетанымындағы наным-сенімдер: этнофольклорлық аспект» атты жоба аясында әзірленді.

Түйін сөздер: арбау, түркі және моңғол фольклоры, типологиялық талдау, архаикалық наным-сенім, поэтикалық құрылым.

A.Oralbek^{1*}, N.Elesbai², M.Acha³

^{1,2}Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov, Almaty, Kazakhstan,

³Marmara University, Istanbul, Turkey

E-mail: ¹ora-10@mail.ru, ²n.a.sh._januya@mail.ru, ³mehmet.aca@marmara.edu.tr

ORCID: ¹0000-0002-0600-7006, ²0000-0002-0482-1223, ³0000-0003-3132-4086

THE TYPOLOGY OF HEALING INCANTATIONS: THE MAGIC OF THE WORD IN THE MAGICAL FOLKLORE OF TURKIC AND MONGOLIC PEOPLES

Abstract. This article provides a comprehensive and systematic examination of the typological similarities of the incantation tradition in the folklore of Turkic and Mongolic peoples. The main objective of the study

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

А. Оралбек, Н. Елесбай, М. Ача. Емдік арбаулардың типологиясы: түркі және моңғол халықтарының магиялық фольклоры // "Керуен". - 2026. №1, (90-том). - Б. 188-202. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-13>.

is to identify both shared and distinctive features of incantation texts widely attested across these two major ethno-cultural spheres by means of a comparative-typological analysis of their origins, structural and poetic characteristics, and magical functions. Incantation folklore is interpreted as a significant component of archaic worldviews, mythological thinking, and magical practices, and its close connections with shamanism, Tengriism, animistic beliefs, and nature cults are substantiated from a scholarly perspective. The study draws on comparative analysis of incantation texts from Kazakh, Kyrgyz, Altai, Sakha (Yakut), Buryat, and Khalkha Mongolian traditions, revealing typological similarities in shared motifs and stable formulaic expressions. In particular, the article demonstrates that such universal features as the expulsion of illness, the banishment of malevolent spirits and demons, the exertion of influence over natural forces, and a belief in the sacred and magical power of the spoken word are characteristic of both traditions. Furthermore, typological parallels are identified in the poetic and stylistic features of incantation texts, including poetic parallelism, repetition, rhythmic organization, and the use of archaic and sacred vocabulary. The article also addresses the ritual context in which incantations are performed, paying special attention to the social status and functions of the performers such as shamans, ritual specialists, and healers as well as their mediating role between the human and the spiritual realms. The findings of the study demonstrate that the incantation traditions of Turkic and Mongolic peoples are rooted in a shared cultural and genetic foundation, highlighting the worldview unity and historical-cultural continuity of the nomadic peoples of Eurasia. The materials presented in the article contribute to the comparative study of incantation folklore and offer deeper insights into Turkic-Mongolic cultural interactions.

Acknowledgments: The article was prepared within the framework of the project AP26100495 of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, entitled «Beliefs in the Turkic Worldview: An Ethno-Folkloric Aspect».

Keywords: Incantation, Turkic and Mongolic folklore, typological analysis, shamanism, archaic beliefs, poetic structure.

А. Оралбек^{1*}, Н. Елесбай², ³М.Ача

^{1,2} *Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан,*

³ *Университет Мармара, Стамбул, Турция*

E-mail: ¹ora-10@mail.ru, ²n.a.sh._januya@mail.ru, ³mehmet.aca@marmara.edu.tr

ORCID: ¹0000-0002-0600-7006, ²0000-0002-0482-1223, ³0000-0003-3132-4086

ТИПОЛОГИЯ ЛЕЧЕБНЫХ ЗАКЛИНАНИЙ: МАГИЯ СЛОВА В МАГИЧЕСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ ТЮРКСКИХ И МОНГОЛЬСКИХ НАРОДОВ

Аннотация. В данной статье комплексно и системно рассматриваются типологические сходства традиции заклинаний в фольклоре тюркских и монгольских народов. Основной целью исследования является выявление общих и специфических черт широко распространённых в двух крупных этнокультурных пространствах заклинательных текстов посредством сравнительно-типологического анализа их происхождения, структурно-поэтических особенностей и магических функций. Заклинательный фольклор трактуется как важная составная часть архаического мировоззрения, мифологического мышления и магической практики; в научном аспекте обосновывается его тесная связь с шаманизмом, тенгрианством, анимистическими представлениями и культурами природы. В ходе исследования на основе сравнительного анализа образцов заклинательных текстов казахской, киргизской, алтайской, саха (якутской), бурятской и халха-монгольской традиций выявляется типологическое сходство общих мотивов и устойчивых формул. В частности, показывается, что такие универсальные признаки, как изгнание болезней, устранение вредоносных сил, а также вера в магическую силу слова, характерны для обеих традиций. Кроме того, в типологическом аспекте описываются художественно-стилистические особенности заклинательных текстов, включая поэтический параллелизм, повторы, ритмическую организацию, использование архаической и сакральной лексики. Особое внимание в статье уделяется ритуальному контексту исполнения заклинаний, социальному статусу и функциям

исполнителей (баксы, шаманов, целителей), а также их медиаторской роли в обществе. Результаты исследования доказывают, что традиции заклинаний тюркских и монгольских народов опираются на общую культурно-генетическую основу, отражая мировоззренческое единство и историко-культурную преемственность кочевых народов Евразии. Материалы статьи вносят вклад в сравнительное изучение заклинательного фольклора и способствуют более глубокому осмыслению тюрко-монгольских культурных связей.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках проекта AP26100495 Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Верования в тюркском мировоззрении: этнофольклорный аспект».

Ключевые слова: Заклинание, тюркские и монгольские фольклор, типологический анализ, шамандык, архаические верования, поэтическая структура.

1. Кіріспе

Түркі-моңғол мәдени байланыстарын зерттеудің маңызды қырларының бірі – діни-мифологиялық және фольклорлық-мифологиялық өзара байланыстар мәселесі (Неклюдов, 1981: 183). Арбау жанры түркі және моңғол халықтарының фольклорында маңызды рөл атқарады. Ауруды жою, зиянкес күштерді аластау және қорғану мақсатында қолданылатын формулалар мен рәсімдер кешені ретінде нанымсенімдер, емшілік және рухани тәжірибелер жүйесінде көрінеді. Арбау мәтіндері, әдетте, қастерлі сөздер мен формулалардың көмегімен адамның немесе қоғамның физикалық және рухани тепе-теңдігін сақтауға бағытталған жанрлар қатарына жатады.

Моңғол халықтарының магиялық фольклоры мен емдік арбаулары ауруды жеңу немесе бақбереке сияқты тұрмыстық талаптарға жауап береді, және олар бурят, қалмақ және моңғол халықтарынан жиналған фольклорлық материалдар негізінде зерттеліп, біртұтас семантикалық құрылымға ие екені көрсетілген (Дампилова, 2024: 32-40).

Бурят, қалмақ және моңғол халықтарынан жиналған фольклорлық материалдарға сүйене отырып, арбаудың мазмұны мен функциясы салыстырмалы түрде жанжақты зерттелді, бұл магиялық сөздердің элеуметтік-мәдени маңызы мен күнделікті тұрмысқа әсерін айрықша көрсетеді. Бұл жоба аясында жүзеге асырылған зерттеу материалдары фольклордағы емдік арбаулар мен ем-дом мәтіндерінің тілдік және ғұрыптық құрамдастарының қоғамда қаншалықты маңызды рөл атқаратынын анықтады. Бұл мақала моңғол, бурят және қалмақ халықтарының емдік арбауларды зерттеп, оларды ауруды жеңу, рухани қорғаныс және өмірлік қиындықтарды жеңу мақсатында қолданылатын әсерлі сөздік формулалар ретінде қарастырады (Дампилова, 2024: 33-42).

Ғылыми зерттеулер түркі халықтарының магиялық фольклорының құрылымдық құрамдастары мен қызметтеріне ерекше назар аударады. Мысалы, фольклортанушылар Ш. Ибраев пен А. Тұрғанбаев магиялық фольклорды алғыстан бастап арбауға дейін салыстырмалы және ретроспективті тұрғыдан талдап, олардың мифологиялық, діни және элеуметтік қызметтерін көрсетеді. Олар сондай-ақ арбау мәтіндерінің рухтармен қарымқатынасқа түсу, көмек сұрау немесе зиянкес күштерді кері қайтару сияқты функциялар арқылы күнделікті өмірдегі орны мен рөлін айқындайды (Ибраев, 2024: 192-205).

Арбау шамандықтың құрылымымен де тығыз байланысты. Шамандық тәжірибелерде сөз магиясы мен рухтарды шақыру рәсімдері рухани және материалдық

тұстарын біріктіреді. Бұл тұрғыдан қарағанда арбау жанры шамандықтың мәдени-антропологиялық құрамдас бөлігі ретінде маңызға ие. Шамандық көптеген түркі және моңғол халықтарының дүниетанымында рухтармен байланыс орнатудың негізгі жолы ретінде қарастырылады, бұл магиялық сөздердің тек емдік қана емес, сонымен бірге космологиялық мағынасы бар екенін көрсетеді (Буркитбаева, Шарғынова, 2024: 228-238). Түркі-моңғол халықтарының магиялық фольклорының ортақтағасуындағы шамандықтың әсері жайлы ғалым Джон Эндрю Бойл 1972 жылғы 17 мамырда Фольклор қоғамында оқылған «Орта ғасырлардағы түркі және моңғол шамандығы» атты баяндамасында: «Түркілер мен моңғолдардың діни сенімдері мен ғұрыптық тәжірибелері соңғы екі жүз жыл ішінде жиналған материалдарға негізделіп зерттеліп келді. Ортағасырлық дереккөздер, яғни бұл халықтардың христиандық, буддизм және ислам ықпалынан едәуір, кей жағдайда мүлдем тыс болған кезеңдегі көрінісін беретін мәліметтер, жеткілікті деңгейде пайдаланылған жоқ. Бұл дереккөздердің кейбірі әсіресе монахтар Джон де Плано Карпини мен Вильям Рубруктың саяхат жазбалары, сондай-ақ венециялық көпес Марко Полоның еңбектері әрине, қолжетімді. Бірақ араб, парсы және қытай авторларының көптеген жазбалары әлі де түпнұсқа тілінде ғана сақталған немесе аудармалары бар болған жағдайда да ескі әрі сенімсіз, не болмаса журналдардың беттерінде қалып қойған. Төменде орта ғасырлардағы түркі және моңғол шамандықінің кейбір қырларына қатысты айтылатын пікірлерімде мен осы дереккөздердің бәріне сүйендім, алайда әсіресе мұсылман тарихшылары мен географтарының еңбектеріне көбірек жүгіндім. Алдымен «шаман» сөзінің этимологиясы мен мағынасын қарастырудан бастайық. Ол Шығыс Сібірдегі тунгус халықтарының шамандықмен айналысатын өкілдеріне берілген атау. Орыстар бұл атауды түркілер мен моңғолдар арасындағы ұқсас өнер немесе тәсілдерді қолданушыларға қатысты қолданған, кейіннен антропологтар мен тарихшылар тарапынан қабылданған» деген пікірді айтады (Бойл, 1972: 177).

Магиялық фольклордың түрлерін ретроспективті қырынан қарастырудың күрделілігі ең алдымен оның ішкі құрылымының көпқабаттылығы мен мазмұндық әртектілігінен туындайды. Бұл саладағы мәтіндер мен рәсімдер бір ғана белгімен немесе дара көрініспен шектелмей, сөздік формулалардың, символдық қимыл-әрекеттердің, әуен мен ырғақтың магиялық мәнге ие тұтас жүйе ретінде бірігуі нәтижесінде жүзеге асады. Сондықтан магиялық фольклорды тек вербалды мәтін ретінде немесе тек этнографиялық әрекет деңгейінде түсіндіру жеткіліксіз. Ол – біртұтас мәдени-әлеуметтік үдеріс.

Осы тұрғыдан алғанда, магиялық мәтіндерді тану мен талдау үшін эмпирикалық бақылауға немесе жалаң интерпретациялық тәсілге сүйенуге болмайды. Себебі мұндай мәтіндер мен ғұрыптарда мінез-құлықтың бағыт-бағдары, дәстүрлі нормалар мен жөн-жосықтар, белгілі бір байланыс актілері қатар өріліп, барлығы да әлеуметтік мағына береді. Магиялық сөздің әсер ету күші жеке айтушының еркінен ғана емес, оны қабылдайтын қауымның ұжымдық санасынан, қалыптасқан сенім жүйесінен және әлеуметтік тәжірибесінен туындайды. Субъектінің қоршаған ортаға, яғни қоғамға әлеуметтік әрі индивидуалдық тұрғыдан тәуелділігі магиялық фольклор мәтіндерінде айқын көрініс табады. Жеке адамның магиялық әрекетке қатысуы

оның ішкі күйімен қатар, ұжымдық сана мен әлеуметтік орта ықпалына да тікелей байланысты. Сондықтан магиялық фольклорды тек эстетикалық немесе поэтикалық құбылыс ретінде емес, әлеуметтік-психологиялық мәні бар мәдени феномен ретінде түсіндіру ғылыми тұрғыдан неғұрлым негізді болып табылады (Богданов, 2015: 51).

Арбау наным-сенімдердің танымдық жүйесінің маңызды бөлігі ретінде зерттеледі және ол сөздің магиялық қуаты, мифологиялық түсініктер мен әлеуметтік тәжірибелер арасындағы терең байланыстарды көрсетеді. Осыған орай, зерттеу түркі және моңғол арбау мәтіндерінің типологиялық негіздерін салыстыру арқылы олардың ортақ белгілерін айқындауға бағытталған.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында түркі және моңғол халықтарының арбау жанрын кешенді талдау үшін қоғамдық ғылымдарда қалыптасқан бірнеше әдістемелік тәсіл қолданылды. Герменевтикалық талдау арқылы арбау мәтіндерінің мазмұндық мәні, символдық және мифологиялық құрылымдары терең зерттелді. Әдеби талдау әдісі арбаудың поэтикалық құрылымын, формулалық тіркестерін және ауызша композициялық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Сипаттамалық әдіс арбау мәтіндерін жүйелі сипаттап, олардың функционалдық және магиялық аспектілерін нақты көрсетуге жағдай жасады. Жүйелілік-құрылымдық әдіс арқылы арбау рәсімдерінің құрылымы, мәтіндік композициясы жан-жақты қарастырылды.

Бұл әдістемелік тәсілдер отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулерімен толықтырылды. Мысалы, қазақ және басқа түркі халықтарының арбау жанрын зерттеген Б. Уахатов, Б. Әбілқасымов, Е. Тұрсынов, С. Қасқабасов, Ш. Ибраев, А. Тұрғанбаев, Ш.Д. Бүркітбаева, А.Е. Шарғынова сияқты отандық зерттеушілердің еңбектері зерттеудің ғылыми негізін қалады. Сонымен қатар, орыс фольклортанушылары К. Богданов, Р.А. Султангереева, С. В. Ковалева, А.В. Коровашконың зерттеулері арбау фольклорының типологиялық ерекшеліктерін салыстырмалы талдауда негізге алынды. Осы әдістер кешені арбау жанрының магиялық, мифологиялық және әлеуметтік функцияларын жан-жақты зерттеуге мүмкіндік беріп, түркі және моңғол халықтары арасындағы арбау жанрының типологиялық ұқсастықтарын анықтауға жол ашты.

2.1 Материалға сипаттама

Арбау жанры түркі және моңғол халықтарының ауызша шығармашылығында маңызды орын алады. Магиялық фольклор саласында жүргізілген зерттеулер арбау жанрының құрылымдық, поэтикалық және әлеуметтік мәндерін анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында отандық ғалымдар С. Қасқабасов, Е. Тұрсынов, Б. Уахатов, Б. Абылқасымов, Ш. Ибраевтың еңбектері қолданылды, олар арбау мәтіндерінің поэтикалық құрылымын, магиялық формулаларын және ритуалдық контекстін талдаумен айналысқан. Сонымен қатар орыс ғалымдары К. Богданов, С.В. Ковалева, А.Л. Топорков, М. Коровашко арбау жанрын құрылымдық, семантикалық және әлеуметтік функциясы тұрғысынан зерттеген. Шетелдік зерттеушілердің еңбектері де енгізілді: Джеймс Фрэйзер (The Golden Bough, 1922), Роджер Эбрахамс (Folklore and Verbal Art, 1976), Брюс Линкольн (Discourse and the Construction of Society, 1989)

сияқты ғалымдар магиялық мәтіндердің антропологиялық, мифологиялық және символдық аспектілерін жан-жақты қарастырған.

Зерттеу материалдары ретінде қазақ, қырғыз, алтай, саха (якут), бурят және халха-моңғол халықтарының арбау мәтіндерінің үлгілері тандалды. Бұл мәтіндер ритуалдық контекстте, ауызша түрде жинақталып, ауруды жою, зиянды рухтардан қорғау және табиғат күштеріне ықпал ету сияқты магиялық функцияларды атқарған. Материалдарды талдау барысында әр халықтық дәстүрдің ортақ мотивтері, тұрақты формулалық тіркестері, поэтикалық құрылымы мен сакралды лексикасы салыстырмалы түрде қарастырылды. Осы материалдар негізінде арбау жанрының типологиялық ұқсастықтары анықталып, түркі және моңғол халықтарының магиялық фольклорының ортақ мәдени-генетикалық негізі мен әлеуметтік-мәдени рөлдері жан-жақты сипатталды.

3. Талқылануы

Арбау – түркі және моңғол халықтарының ауызша шығармашылығындағы магиялық фольклор жанры құрамында қызмет ететін күрделі мәдени үрдіс. Ол ауызша сөздік формулалар арқылы әлеуметтік-мәдени тәжірибелерді жүзеге асыратын ғұрыптық тілдік жүйеге жатады. Ғылыми зерттеулер арбауды магиялық ісәрекет пен нанымсенімнің сөйлеу техникасы ретінде қарастыруда, онда сөздің өзі космологиялық және әлеуметтік функцияларды атқарады. Бұл тұрғыда арбау жанры тек сөз өнері ғана емес, сондай-ақ әлеуметтік-психологиялық үрдіс ретінде зерттелуі қажет. Бұл тәсіл магиялық фольклордың көпқабатты сипатын сипаттауға мүмкіндік береді (Богданов, 2015).

Арбау фольклоры шамандық, тәңіршілдік, анимистік нанымдар мен табиғат культтері сияқты архаикалық дүниетаным элементтерімен тығыз байланыста болады. Бұл аспект ритуалды поэзия мен сөздің емдік және қорғаушы функцияларын түсіндіруде маңызды рөл атқарады. Ежелгі қоғамда белгілі бір тұлғалар ерекше мәртебеге ие болып, оларды ауруларды, жарақаттарды және денсаулық мәселелерін емдеуге қабілетті деп есептеген, яғни емшілер ретінде қабылдаған. Осындай емшілер тек адамға ғана емес, сонымен қатар жануарларға да көмек көрсеткен. Орта Азия халықтарының дәстүрлі мәдениетінде емшілік көбінесе шамандық рәсімдердің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Шын мәнінде, емшілік шамандардың негізгі қызметтерінің бірі және олардың әрекеттері діни-мистикалық сенімдерге негізделген, сондай-ақ күрделі және түсініксіз ауруларды емдеуде кейде жалғыз жол болған. Осы ойымызды ғалым М.М. Содномпилова мақаласында: «Шипалық немесе культтік тәжірибемен айналысатын әртүрлі санаттағы адамдар, олар емшілікпен тығыз байланысты болып, түрік, түркі тілдес халықтар – түріктер, моңғолдар, буряттар, якуттар, хакастар арасында кездеседі. (Содномпилова, 2020: 68).

Арбау тақырыбы тек эстетикалық құбылыс қана емес, сондай-ақ қоғамдық және психологиялық қызметтерді де орындайды. Бұл тұрғыда арбау емшілік сөздер ретінде ауруды жеңу, зиянды көзден қорғау, оң энергия тарту сияқты әлеуметтік жағдайларды реттеуші құрал ретінде түсіндіріледі. Моңғол халықтарында емдік арбаулар ауруды түсіндіру, денсаулықты қалпына келтіру және дәстүрлі медицина компоненттері ретінде зерттелді. Онда сөздік және музыкалық компоненттер

адам денсаулығы мен психологиясына әсері бар ритуалды функциялар ретінде қарастырылады. XX ғасырдың басында жарық көрген А.В. Ветухов еңбегі халық медицинасындағы арбауларды жүйелі түрде ғылыми жіктеуге талпынған алғашқы зерттеулердің бірі ретінде бағаланды. Ғалым өзінің 1907 жылы Варшава қаласында жариялаған еңбегінде арбауларды мазмұны мен атқаратын қызметіне қарай іштей саралап, оларды нақты ауру түрлеріне бағытталған емдік мәтіндер ретінде қарастырады. Бұл жіктеу арбаудың тек түйсікке негізделген құбылыс емес, белгілі бір логикаға бағындырылған, тәжірибелік медициналық функция атқарғанын көрсетеді.

Ғалым А.В. Ветухов еңбегінде емдік арбаулар бес негізгі топқа бөлініп қарастырылады: безгекке қарсы арбаулар, көз тиюге қарсы арбаулар, қан тоқтатуға арналған арбаулар, тіс ауруына қарсы арбаулар және сирек кездесетін өзге де сырқат түрлеріне бағытталған арбаулар. Мұндай жіктеу халық медицинасында кең тараған ауру түрлерінің арбау арқылы емделу жиілігі мен әлеуметтік маңызын айқындауға мүмкіндік берді. Әсіресе безгек, көз тию, қан кету және тіс ауруы сияқты күнделікті өмірде жиі ұшырасатын дерттердің жеке-жеке топ ретінде қарастырылуы – арбаудың дала қоғамында нақты қажеттіліктен туындаған емдік институт болғанын дәлелдейді (Ветухов, 1907: 438-439). Еңбектің соңғы тарауында жылан шаққандағы улы қайтаруға арналған арбаулардың арнайы, дербес тарау ретінде емес, өзге көптеген ауруларды емдеудің бір түрі ретінде ғана қамтылуы назар аударарлық. Бұл жағдай улы жәндіктер шаққандағы арбаулардың салыстырмалы түрде сирек кездесетінін немесе белгілі бір өңірлік ерекшелікке тән болғанын аңғартады. Сонымен қатар А.В. Ветухов бұл тарауда Ә. Диваев П. Тойғановтан жазып алған мәтінді өзгеріссіз жариялайды. Мұның өзі бір жағынан аталған арбау мәтінінің кең таралғанын және этнографиялық құндылығы жоғары үлгі ретінде танылғанын көрсетсе, екінші жағынан арбаулардың авторлық емес, дәстүрлі ұжымдық сана жемісі екенін дәлелдейді (Ветухов, 1907: 438-439).

Ал С. Сейфуллин жариялаған арбау мәтіндері арбаудың дала өміріндегі емдік рөлін әлдеқайда кең ауқымда көрсетеді. Оның еңбектерінде «Жылан шаққандағы уын қайтару арбауы», «Бүйі шаққандағы арбау», «Қарақұрт шаққандағы арбау», «Бәлеңгі шаққандағы арбау», «Түйені шаққандағы арбау» сияқты мәтіндердің берілуі арбаудың халық медицинасында негізгі емдеу тәсілі болғанын дәлелдейді. Бұл арбаулар дала тіршілігінде улы жәндіктердің адам өміріне төндірген қатері жоғары болғанын, соған сәйкес арбау мәтіндерінің де мол әрі жан-жақты түрде қалыптасқанын көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, арбау тек сөз арқылы әсер етуге бағытталған магиялық ғұрып қана емес, халықтың эмпирикалық тәжірибесімен ұштасқан психотерапиялық және әлеуметтік реттеуші механизм қызметін де атқарған. Арбау арқылы науқастың үрейін басу, сенімін күшейту, қауым ішінде емге деген ортақ үміт қалыптастыру сияқты маңызды әлеуметтік-психологиялық функциялар жүзеге асқан.

Бұл мәселеге қатысты ертеректе жазылған И. Ибрагимов еңбектерінде де қазақ қоғамындағы арбаудың емдік маңызы айқын көрсетіледі. Оның этнографиялық очерктерінде арбаулардың күнделікті тұрмыста кең қолданылғаны, әсіресе улы жәндіктер шаққан жағдайда арбаудың міндетті түрде орындалатын емдік рәсім ретінде танылғаны атап өтіледі (Ибрагимов, 1872:125).

А.В. Ветуховтың жіктемесі мен С. Сейфуллин, Ә. Диваев, И. Ибрагимов сынды зерттеушілердің материалдары арбаудың халық медицинасындағы орны айрықша болғанын дәлелдейді. Арбау – қазақ және жалпы түркі халықтарының дәстүрлі емдеу жүйесінде қалыптасқан, сөздің сакралды қуатына негізделген, нақты ауру түрлеріне бағытталған кешенді ғұрып түрі. Ол фольклорлық мәтін ғана емес, ғасырлар бойы жинақталған тәжірибе мен дүниетанымының көрінісі ретінде қарастырылады. Бұл тұрғыдан қарағанда арбау жанры әлеуметтік тәжірибелерді реттеу құралдары ретінде де қабылданады, өйткені олар қоғамдағы қауіпті жағдайларды жеңуге бағытталған тәжірибелік тілдік формулаларды қолданады.

«Арбау» ұғымы түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымында, әсіресе магиялық-ғұрыптық тәжірибесінде маңызды орын алатын көне тілдік әрі мәдени үрдіс. Бұл атау әртүрлі түркі этностарының тілдік, мифологиялық және діни-сенімдік жүйесіне сәйкес өзіндік семантикалық реңктерге ие болып, уақыт өте келе әртүрлі мағынада қолданылып келген. Түркі халықтарының архаикалық танымында сөздің магиялық қуаты ерекше бағаланып, белгілі бір формуламен, ырғақпен, әуенмен айтылған сөздер арқылы табиғатқа, адам денсаулығына, тылсым күштерге әсер етуге болады деген сенім орныққан. Осы тұрғыдан алғанда, «арбау» тек тілдік бірлік қана емес, сонымен қатар ғұрыптық әрекет, сакралды коммуникацияның бір түрі ретінде зерттеледі.

Бұл мәселені алғаш ғылыми тұрғыда жүйелі түрде сипаттаған зерттеушілердің бірі – А.Н. Самойлович. Ғалым саха (якут) халқының этнографиялық және тілдік материалдарын талдай отырып, «арба» етістігінің бақсылық, шамандық тәжірибеде қолданылғанда ерекше мағынаға ие болатынын атап көрсетеді. Оның пікірінше, сахаларда «арбау» әрекеті «науқастың сырқатын құрбандыққа шалынған малға көшіру» деген ұғыммен тікелей байланысты болған. Мұндай түсінік магиялық аудару, көшіру жағдайына негізделеді, яғни ауру, кесел немесе жаман күш тірі адамнан алынып, басқа бір объектіге – көбінесе малға, кейде жансыз затқа «ауыстырылады». Бұл – көптеген көне мәдениеттерге ортақ архаикалық сенімнің көрінісі. Самойлович сипаттаған бұл құбылысты қазақ фольклорындағы «бәдік» ғұрпымен салыстыру орынды. Бәдік кезінде де ауруды, жын-періні немесе жамандықты сөз арқылы «алдап-арбау», басқа бір нысанға көшіру, не болмаса елден аластату идеясы басым. Сондықтан зерттеушінің пайымына сүйенсек, арбау мен бәдік бір-біріне жақын, функциялық тұрғыдан ұқсас магиялық әрекеттер ретінде бағалануы мүмкін (Самойлович, 1916: 5-6). Берілген дерек ғалымның түркі халықтарындағы арбау-дуа дәстүрінің терминологиялық және семантикалық табиғатын айқындауға бағытталған ғылыми тұжырымын танытады. Автор «Туркменские заговоры» атты мақаласында «Йылан доғасы», «Мөй доғасы», «Иәна мөй доғасы» деп аталатын үш мәтінді жариялау арқылы түркілік магиялық, фольклорлық мәтіндердің құрылымдық әрі лексикалық ерекшеліктерін талдайды. Ғалым бұл мәтіндердегі «доға» атауының түп-төркіні араб тіліндегі «дуа» сөзімен байланысты екенін көрсетеді. Алайда араб тілдік-мәдени кеңістігінде ауруды, кеселді немесе зиянды күшті сөз арқылы аластау мағынасында «азимет» термині орныққанын атап өтеді. Түркі халықтарының дүниетанымында осыған сәйкес қызмет атқаратын ұғымдар «арбаг», «арбак», «арбау» сөздері арқылы берілген. Бұл дерек түркі және араб мәдениеттеріндегі магиялық мәтіндердің ортақ

әрі айырмашылықты қырларын айқындап, арбау жанрының этномәдени негізін ғылыми тұрғыдан терең түсінуге мүмкіндік береді (Живая старина, 1912: 119).

Арбау ғұрпымен сабақтас діни айтыстарда бақсы, молда бейнелері арқылы сөздің тылсым қуаты мен сенімнің ықпалы көрініс тауып, магиялық әрі рухани арбау функциясы қатар айқындалады. Осындай ерекшеліктерді негізге ала отырып, ғалымдардың пікірінше, діни айтыстың қалыптасу кезеңін шамамен IX-X ғасырлармен, яғни қазақ жеріне ислам дінінің кеңінен тарала бастаған дәуірімен сабақтастыра қарастырған орынды. Өйткені көне айтыс үлгілерінде сақталған түркі халқының исламға дейінгі наным-сенім белгілері мен кейінгі ислами түсініктердің қатар көрініс табуы бұл үрдістің өтпелі сипатта болғанын аңғартады. Айтыстың ежелгі сөз қағысу үлгілеріндегі «Көш, көш», «Алас, алас» тәрізді тіркестер түркілік көне сенім жүйесін танытса, «Мекке», «Алла Тағала», «Құдай» секілді ұғымдардың пайда болуы ислами дүниетанымның халық санасында орныға бастағанын дәлелдейді (Mursalimova, Аса 2025: 250).

«Қара құртты сөзбен оқу» атты мәтінді М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба қорына 1948 жылы Ұлытау өңірінен жинап тапсырған Хасенова Зейнеп: «Дұғаның қалғанын үйрене алмай қалдық», – деп ескерту жасаған.

Нұр йылан, термір йылан,
От йылан, су йылан,
Оқ йыланғ гомілген йылан...
Һөкмі Дәуід, һөкмі Сүлеймен
Ілчі гелді, ушванд гелді
Қушванд гелді! Біреу, біреу
Куф... Чык! «Йылан доғасы (137-бума, 4-дәптер: 55-бет).

Түркі халықтарының ішінде малқар-қарашай халықтарында да осындай «жилян алғыш» деп аталатын арбау кездеседі. Мұндағы сөздердің көбісі түсінікті болғанымен, тұспалдар мен баламалардың мағынасы толық ашық емес. Мысалы:

Кьюуфу жилян, уу жилян, Тешигинге кир, жилян. Жел аты, жел қьамичиси, Жел атына минип, Жетегейге кетип, Кьош кьулакьдан, Ол аятдан	Куфу жылан, у жылан, Теігіңе кір жылан. Жел атты, жел қамшысы. Жел атына мініп, Жетіқарақшыға кетіп, Қол алақан, Ол Аятдан.
--	---

(Малқарлыланы бла қьарачайыланы халкь поэзия чығьармачылыкьлары, 1988: 192)

Қазақ, әзірбайжан, малқар-қарашай, моңғол, тәжік сияқты елдер қораға қасқыр жоламау үшін өздеріне тән арбау ғұрыптарын пайдаланып, малын аман сақтап қалған. Бұл туралы ғалым Б. Абылқасымов еңбегінде: «Бұл салт қазақ, ізербайжан, малқар-қарашай, моңғол, тәжік секілді көптеген халықтарда кездеседі. Тәжіктер

қасқыр жоламау үшін бір уыс топырақ алып, үш қайтара арбау оқитын да, қораны айналдыра әлгі топырақты шашатын. Айтылатын арбау мынау: «Қақырдың жағын байладым, мен байлаған жоқпын, Әли байлады» (Абылқасымов, 1993: 68).

Малқар-қарашайлар «Бөрі аузын байлағанда»:

Жаллыса, қаллыса,
Аузунг кьурушсун,
Тишлеринг бир бирине киришсин.
Аштотур амин десин,
Апсаты кьабыл этсин.

Жалдысы, қаллысы,
Аузың қарыссын,
Тістерің бір-біріне кіріссін.
Аштотур амин десін,
Апсаты қабыл қылсын.

(Малқарлыланы бла қарачайлыланы халқ поэзия чығармачылықтары, 1988: 192)

Көбінесе дұға мәтіндерінде Жаратушының шексіз құдіретіне тағзым ету, оған жалбарыну және рухани медет тілеу негізгі орын алса, арбау жанрында сөздің формуласы мен оған ілесе орындалатын іс-әрекеттердің магиялық пәрменіне деген сенім басым болады. Яғни дұғада нәтиже Құдайдың еркіне тәуелді деп түсіндірілсе, арбауда мақсатқа жету тікелей сөздің қасиеті мен оны орындаушының магиялық ықпалына байланысты деп ұғынылады. Осы тұрғыдан алғанда, арбау мәтіндері мифологиялық-магиялық дүниетанымның көрінісі ретінде сөз бен әрекеттің тылсым күшіне негізделген сенім жүйесін айқын аңғартады.

Ғалым Ш. Уәлиханов арбаудың этнографиялық сипаттары жөнінде мынадай деректер келтірген: «Біреуді өзіне ғашық ету, көңілін байлау немесе қырғыздар айтатындай, «басын айналдыру» үшін әртүрлі заговор, яғни арбау тәсілдеріне жүгінеді. Солардың ішінде әсіресе ізге салынатын сиқырлар назар аударарлық. Мұндай арбаулар жөнінде орыс ертегілерінде де айтылады, мысалы, мыстан кемпірдің Добрыня Никитичке жасаған сиқырлары туралы. Көбінесе арбауларды қантқа немесе мейізге айтып, кейін оны тиісті адамға жегізеді. Қырғыздарда сиқырлау, дуалау, яғни чародейство мен колдовство әртүрлі атаулармен белгілі. Ең алдымен, арбау деп аталады (одан жабайы тастақ өңірде тұратын қырғыздарда *арбын*, ал қайсақтарда *арбаушы* деген атаулар шыққан). Қайсақтарда *арбау* деп негізінен дуалау, арбау сөздерін атайды, ал *арбаушы* – арбау арқылы адамды сиқырдан, аурудан және басқа да кеселдерден айықтыра алатын қабілеті бар адамдар. Мәселен, адамды жылан шаққан жағдайда, қырғыздар тірі жыланды ұстап алып, оған арбау айтады. Егер арбау шын мәнінде әсерлі болса, жылан сол сәтте-ақ өлуі тиіс. Жалпы, бұл сөздің бастапқы мағынасы...» (Уәлиханов, 1961: 481-482), – дей келе, арбау ұғымына анағұрлым кең мағына береді. Оның пікірінше, «қазақтар арбау деп заговорды айтады», яғни арбау – сөз арқылы орындалатын магиялық әрекеттің жалпы атауы. Бұл анықтамада арбаудың қызмет аясы тек ауруды емдеумен немесе жәндіктердің уын қайтарумен шектелмей, кең көлемдегі тылсым күштерге ықпал ету қабілетін қамтиды. Ғалымның түсінігінде арбаушы – әртүрлі сырқаттан, бәле-жаладан, көз тиюден, жын-пері ықпалынан қорғай алатын, ерекше қасиетке ие адам. Ш. Уәлихановтың еңбектерінде келтірілген деректерге сүйенсек, XIX ғасырдың өзінде-ақ халықтық ортада магиялық сөздің әсері мен оның шипалық қуатына деген сенімнің жойылмағанын байқауға болады.

Магиялық мәтіндер ауруды емдеудің, зиянды күштерден сақтанудың тиімді құралы ретінде қабылданған. Бұл пікірді ХХ ғасыр басындағы деректер де нақтылай түседі. Атап айтқанда, орыс зерттеушісі А. Самойлович 1916 жылы Мұстафа Шоқайдан бұрге қарсы айтылатын дуаның мәтінін жазып алып, оны «Живая старина» журналында жариялаған. Аталған дереккөзде М. Шоқай қазақ-қырғыз халқы дуаның күші қол шапалақтың дауысы естілетін кез келген кеңістікте әсер етеді деп сенгенін атап көрсетеді (Самойлович, 1916: 1-33).

Ә. Диваев арбау ұғымын орыс тіліне «заговор» және «заклинение» деп аударатырып, бұл терминдерді синонимдік қатарда қолданады. Алайда оның еңбектерінде арбаудың қолдану аясы анағұрлым тар сипатта көрінеді. Ә. Диваевтың пайымдауынша, арбау көбіне улы жәндіктердің (жылан, шаян, өрмекші т.б.) уын қайтару, олардың зиянын залалсыздандыру мақсатында орындалатын магиялық мәтіндер мен әрекеттер жиынтығы ретінде түсіндіріледі. Осы себепті ол арбаушыны әмбебап маг-емші ретінде емес, нақты бір тәжірибелік қызметті атқарушы тұлға ретінде сипаттайды. Осы тұрғыдан алғанда, арбау феноменіне қатысты ғылыми көзқарастар арасында белгілі бір айырмашылық бар екені байқалады. Ш. Уәлиханов арбауды кең мағыналы, көпқызметті магиялық ғұрып ретінде бағаласа, Ә. Диваев оны нақты бір функциямен, яғни улы жәндіктердің уын қайтару ісімен шектейді. Ал А.Н. Самойловичтің тұжырымы арбаудың архаикалық, тотемдік-шамандық сипатын айқындап, оны ауруды «көшіру» сияқты символдық-ғұрыптық әрекетпен байланыстырады. Демек, «арбау» ұғымы түркі халықтарының рухани мәдениетінде көпқабатты, көпмағыналы феномен ретінде қалыптасқан. Ол бір жағынан – сөздің магиялық қуатына сенуден туған ғұрыптық әрекет болса, екінші жағынан – халықтық медицинамен, шамандық және бақсылық дәстүрмен тығыз сабақтас күрделі мәдени құбылыс. Әртүрлі зерттеушілердің пайымдаулары бұл ұғымның тарихи даму барысында әрқилы қызмет атқарғанын және оның мәнін біржақты түсіндіру мүмкін еместігін көрсетеді.

Түркі халықтарының магиялық-ғұрыптық фольклорын зерттеу ісінде ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында еңбек еткен ғалымдардың жинақтаған деректері айрықша маңызға ие. Осындай зерттеушілердің бірі – Н.Н. Пантусов, ол Іле өңіріндегі ұйғыр халқының этнографиясы мен ауызша дәстүрін зерттеу барысында «Бакшыларның арбеғи» атты мәтінді хатқа түсіріп, ғылыми айналымға енгізген. Бұл дерек ұйғырлар арасындағы магиялық сөз өнерінің түркілік ортақ негізге ие екенін дәлелдейтін маңызды материалдардың қатарына жатады.

Ұйғыр тіліндегі «арбеғи» атауының фонетикалық әрі семантикалық құрылымына назар аударсақ, оның қазақ тіліндегі «арбау» терминімен тікелей төркіндес екені айқын байқалады. Сондықтан бұл атаудың мәнін арнайы дәлелдеп түсіндірудің өзі артық, себебі екі халықтағы қолданыс та бір мәдени-танымдық қабаттан туындаған. Мұнда біз түркі халықтарына ортақ магиялық ұғымдардың тілдік бейімделу арқылы әртүрлі формада сақталғанын көреміз. Яғни «арбау» – қазақ фольклорында, «арбеғи» – ұйғыр дәстүрінде бір түбірлі, бір қызметті атқаратын сакралды мәтін түрі. Н.Н. Пантусов бұл ұйғыр тіліндегі мәтінді орыс тіліне «заговоривание бакшей» деп аударған. Аударманың өзінен-ақ ғалымның арбеғиді тек жай сөз немесе

фольклорлық мәтін ретінде емес, белгілі бір магиялық әрекетпен, яғни бақсының орындауындағы ритуалдық сөз үлгісі ретінде қабылдағанын аңғаруға болады. Мұндағы «заговорование» термині магиялық формула айту арқылы тылсым күштерге ықпал ету, ауру-кеселді емдеу немесе зиянкес күштерді аластау әрекетін білдіреді.

Бұл ұғым қазақ дәстүріндегі «бақсы сарыны» терминімен толық сәйкес келеді. Бақсы сарыны – бақсының ем-дом, аластау, шақыру немесе арбау кезінде айтатын әуезді, ырғақты, поэтикалық мәтін. Ол тек сөздік мазмұнмен шектелмей, әуен, ырғақ, қайталау және интонация арқылы магиялық әсер тудыруға бағытталған. Осы тұрғыдан алғанда, Н.Пантусов тіркеген «Бақшыларның арбеғи» мәтіні – ұйғырлар арасындағы бақсылық поэзияның, яғни сакралды сөз өнерінің көрінісі. Маңыздысы – Н.Пантусовтың аудармасы арбауды жеке, дербес магиялық ғұрып ретінде емес, бақсының қызметімен тығыз байланысты кешенді әрекет ретінде түсіндіреді. Бұл көзқарас арбау ғұрпын фольклор мен халық медицинасын, шамандық дүниетанымды біртұтас жүйе ретінде қарастыру қажеттігін көрсетеді. Яғни арбеғи – бақсы тұлғасынан, оның ритуалдық әрекетінен бөлек өмір сүре алмайтын сакралды мәтін.

4. Зерттеу нәтижесі

Зерттеу нәтижесінде арбау жанрының түркі және моңғол халықтарындағы емдік қызметінің ортақ үлгілері анықталды. Бұл отандық және шетелдік фольклортанушы ғалымдардың емдік арбау жайлы айтқан пікірлерімен дәлелденді. Н.Н. Пантусов жазып алған «Бақшыларның арбеғи» мәтіні түркі халықтарындағы арбау жанрының ортақ сипатын дәлелдейтін құнды дерек болып табылады. Ол ұйғыр және қазақ мәдениеттеріндегі бақсылық, магиялық сөз, арбау мен бақсы сарыны сияқты ұғымдардың тарихи-генетикалық байланысын айқындап, арбаудың тек тілдік емес, кең ауқымды этномәдени құбылыс екенін көрсетеді. Бұл материалдар арбау ғұрпын жалпы түркілік сакралды поэзияның маңызды бір саласы ретінде қарастыруға толық негіз береді.

Салыстырмалы типологиялық талдау арбау жанрының ортақ мотивтерін анықтауға мүмкіндік береді. Екі мәдениетте де ауруды еңсеру, зиянды рухтарды шығару, табиғат күштеріне ықпал ету, сөздің магиялық әсеріне сенімділік сияқты универсалды белгілер бар екені айқындалады. Бұл элеуметтік және ғұрыптық функциялардың тұтастығын көрсетеді, яғни сөздің белгілі бір сөздік формула ретінде қоғамда және дүниетанымда объективті механизм ретінде орын алатынын дәлелдейді. Арбау мәтініне морфологиялық және семантикалық талдау жасалған зерттеулерде ортақ магиялық құрылымдар талданады, бұл тұрғыдан олар түркі және моңғол фольклорының көшпелі мәдени дәстүрлерінің біртұтастығын көрсетеді.

Демек, арбау магиялық фольклордың көпқырлы мәдениэлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылуы тиіс. Оның сөздің магиялық әсері, поэтикалық қайталанулар, элеуметтік психологиялық механизмдер және шамандықпен байланыс сияқты элементтері арбауды тіл, дүниетаным және қоғам арасындағы көп деңгейлі байланыс ретінде көрсетеді. Салыстырмалытипологиялық әдіс арбаудың құрылымдық поэтикалық ерекшеліктерін жанжақты зерттеуге мүмкіндік берді, нәтижесінде түркі және моңғол халықтарының арбау жанры ортақ мәденигенетикалық негізге сүйенеді әрі дүниетанымдық тұтастықты көрсетеді.

Түркі халықтарының фольклорында магиялық мәтіндер – арбау, алғыс, шақыру және шамандық жанрлар синкреттік мағынаға ие, олар мифтік санамен, антропологиялық түсінікпен және әлеуметтік сенім жүйесімен тығыз байланысты. Ғалым Ж. Аймұхамбет магиялық жанрларды ғұрыптық контексте талдайды, олардың мифология, өнер, білім беру және әлеуметтік салаларда қызмет атқаратынын көрсетеді, бұл арбаудың тәрбиелік, мағыналық және функциялық кеңдігі туралы маңызды дерек береді (Аймұхамбет, 2025: 242-252).

Арбау мәтіндері нақты ғұрыптық контексте орындағанда рухтарға бағытталған тілдік жаттығулар ретінде қызмет етеді, ал алғыс пен жалбарыну мәтіндері қоғамдағы моральдық және әлеуметтік тұрақтылықты бекітуге бағытталған. Мұндай функциялар арбаудың тек магиялық әсер қана емес, сонымен қатар этикалық және тәрбиелік әдептерді қалыптастырушы құрал ретінде де қолданылатынын айқындайды. Синкреттік табиғат бұл жанрлардың мифтік санаға терең енуі мен күнделікті өмір салттарымен тығыз байланысы арқылы айқын көрінеді. Ғұрыптық жанрлар ертеден келе жатқан нанымсенімдер, көне анимистік және шамандық түсініктердің көрінісі ретінде қоғам мәдениетінің махаббат, қорғаныс, игілік пен қауіптен қорғау сияқты мәндерді сөздік формулалар арқылы бейнелеуіне мүмкіндік береді. Бұл жанрлар әлеуметтік тәжірибелерді реттеп, дәстүрлі қағидаларды ұжымдық санаға әкелетін когнитивтік тұрақты модельдер ретінде қызмет етеді. Сол себепті, магиялық жанрларды зерттеу тек фольклордың құрылымдық элементтерін талдау ғана емес, сонымен бірге ауызша дәстүр мен қоғам арасындағы мәдениантропологиялық байланыстарды түсіну болып табылады. Бұл зерттеу арбау сияқты жанрлардың тәрбиелік, мағыналық және функциялық кеңдігі мен олардың қоғамдағы рөлін нақтырақ көрсетуге жол ашады.

5. Қорытынды

Қорытындылай айтқанда, зерттеу нәтижелері түркі және моңғол халықтарының магиялық фольклор жүйесінде арбау жанрының көне дүниетанымдық қабаттармен тығыз сабақтастығын айқын көрсетеді. Арбау мәтіндері адам мен табиғат, адам мен тылсым күштер арасындағы қарым-қатынасты реттеуші сакралды құрал ретінде қызмет атқарған. Мақалада арбаудың құрылымдық, поэтикалық және функционалдық ерекшеліктері салыстырмалы-типологиялық тұрғыда талданып, екі халық фольклорындағы ортақ мотивтер мен айырмашылықтар анықталды. Әсіресе магиялық сөздің күшіне деген сенім, ритуалдық қимыл-әрекетпен қабаттасуы және формулалық тұрақты тіркестердің сақталуы архаикалық ойлау жүйесінің жалғастығын дәлелдейді. Сонымен қатар, арбау жанрының емдік, қорғаныштық және ықпал ету функциялары халықтық медицинаның, наным-сенімдердің және салт-дәстүрдің ажырамас бөлігі болғаны айқындалды. Зерттеу барысында арбау мәтіндерінің мифологиялық негізі мен семантикалық қабаттары ашылып, олардың мәдени жадыны сақтаудағы рөлі көрсетілді. Түйіндей келгенде, арбау жанрын кешенді түрде қарастыру түркі-моңғол халықтары фольклорының типологиялық ұқсастықтарын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді әрі магиялық фольклорды қазіргі гуманитарлық ғылым тұрғысынан бағалауға маңызды ғылыми негіз қалайды.

Әдебиеттер:

1. Абылкасымов Б. Телқоңыр. – Алматы. – 1993. 68-б.
2. Аймұхамбет Ж. Шәкір Ыбыраев еңбектеріндегі ғұрыптық фольклор мәселелері // *Turkic Studies Journal*. – 2025. – Т. 7. – № 3. – 242-252 б. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-242-252>
3. Богданов К. Повседневная жизнь и мифология: исследования по семиотике фольклорных практик. – Санкт-Петербург: Азбука; Азбука-Аттикус, 2015. – 416 б.
4. Бүркітбаева Ш.Д., Шарғынова А. Е. Фольклорлық мәтіндердегі магиялық наным-сенімдер жүйесі // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. – 2024. – № 4 (149). – 228-238 б.
5. Дампилова Л. С., Хабунова Е. Е., Елбикова Б. В., Заяасүрэн Ч. Лечебные заклинания и магические заговоры в фольклоре монгольских народов // «Дәстүрлі мәдениет» ғылыми альманағы. – 2024. – Т. 25. – № 4. – 32-40 б. <https://doi.org/10.26158/TK.2024.25.4.004>
6. Бойл Джон Эндрю, *Turkic and Mongolian Shamanism in the Middle Ages. Folklore*. – 1972. – Т 83. – 177 б.
7. Ибрагимов И. Этнографические очерки о кыргызском народе. – Мәскеу, – 1872. 25-шығарылым. – 125 б.
8. Малқарлыланы бла қарачайлыланы халқ поэзия чығармачылықтары // – Нальчик. – 1988. – 192 б.
9. Неклюдов С.Ю. Тюркологический сборник // *баспасының шығыс әдебиеттерінің редакциясы*. – Москва: Наука, – 1981. 184-б.
10. Самойлович А. Қазақ-қырғыз материалдарынан: бүргеге қарсы әзіл-оспақ арбау // *Живая старина*. – 1916. – I-шығарылым. – Қосымша № 4. – 5-6 б.
11. Содномпилова М.М. Близнецы-целители в культуре тюрко-монгольских народов: совокупность лечебных методов, знаков и приёмов // *Ежелгі технологиялар зертханасының хабарлары = Reports of the Laboratory of Ancient Technologies*. Т. 16. № 2. Б. 67-80. <https://doi.org/10.21285/2415-8739-2020-2-67-80>
12. Уалиханов Ш.Ш. Қырғыздар арасындағы шамандықтың іздері // *Шығармалар жинағы*. – Алматы, 1961. – Т. 1. – 469 б.
13. Ветухов А. Народное целительство, основанное на вере в силу слова: заклинания, заговоры, амулеты и другие формы. – Варшава, 1907. – 438-439 б.
14. Ыбыраев Ш., Тұрғанбаев А. Түркі халықтары фольклорындағы ғұрыптық дәстүрлер // *Turkic Studies Journal*. – 2024. – Т. 6. – № 2. – 192-205 б.
15. Живая старина. – 1912. – № 1. – 119 б.
16. Mursalimova N., Aça M. Kazak akinlarinin aytislarinda dinî deęerler. – Ankara, 2025. 248-s. <https://doi.org/10.60163/tkhebv.1528647>
17. М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. Қолжазбалар қоры. – 137-қор, 4-дәптер. – 55 б.

References:

1. Abylqasymov B. (1993). *Telqonyr*. Almaty.
2. Aimukhambet Z. (2025). Shakir Ybyraev enbekterindegi ghuryptyq folklor maseleleri. *Turkic Studies Journal*, 7(3), 242–252. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-242-252>
3. Bogdanov K. (2015). *Povsednevnaia zhizn i mifologiya: Issledovaniya po semiotike folklornykh praktik*. Azbuka; Azbuka-Atticus.
4. Burkitbaeva Sh. D., & Shargynova, A. E. (2024). Folklorlyq metinderdegi magiyalyq nanım-senimder zhuiesi. *Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian National University*, 4(149), 228–238.
5. Dampilova L. S., Khabunova, E. E., Elbikova, B. V., & Zaayaasuren, Ch. (2024). Lechebnye zaklinaniya i magicheskie zagovory v folklore mongolskikh narodov. *Scholarly Almanac Traditional Culture*, 25(4), 32–40. <https://doi.org/10.26158/TK.2024.25.4.004>
6. Ibraev Sh., & Turganbaev, A. (2024). Türki khalyqtary folkloryndagy ghuryptyq dastürler. *Turkic Studies Journal*, 6(2), 192–205.
7. Ibragimov I. (1872). *Etnograficheskie ocherki o kyrgyzskom narode*. Russian Turkestan, 25, 125.

8. John Andrew Boyle. (1972). Turkish and Mongol shamanism in the Middle Ages. *Folklore*, 83, 177.
9. Malkyarlilany bla k'arachaylilany halk' poeziya chyg'armachylyk'lary. (1988). *Nal'chik*.
10. Mursalimova N., & Aça, M. (2025). Kazak akinlarinin aytislarinda dini deđerler. Ankara. <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1528647>
11. M. O. Auezov Institute of Literature and Art. (n.d.). Manuscript collection (Fund 137, File 4).
12. Neklyudov S. Yu. (1981). *Tyurkologicheskiy sbornik*. Nauka.
13. Samoilovich A. (1916). Qazaq-qyrgyz materialdarynan: burgege qarsy äzil-ospak arbau. *Zhivaya Starina*, (1, Suppl. 4), 5-6.
14. Sodnompilova M. M. (2020). Bliznetsy-tseliteli v kulture tyurko-mongolskikh narodov: sovokupnost' lechebnykh metodov, znakov i priemov. *Reports of the Laboratory of Ancient Technologies*, 16(2), 67–80. <https://doi.org/10.21285/2415-8739-2020-2-67-80>
15. Ualikhanov Sh. Sh. (1961). Qyrgyzdar arasyndagy shamandykty izderi. In *Collected works* (Vol. 1). Alma-Ata.
16. Vetukhov A. (1907). *Narodnoe tselitelstvo, osnovannoe na vere v silu slova: zaklinaniya, zagovory, amulety i drugie formy*. Warsaw.
17. *Zhivaya Starina*. (1912). (1), 119.